
ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ ЕКОЛОГІЇ ТА НООСФЕРОЛОГІЇ

УДК 504.062.2

І. А. Акімов¹, О. П. Корж²

ЗМІНА ЕКОЛОГІЧНОЇ ПАРАДИГМИ ЯК ПЕРЕДУМОВА ОХОРОНИ ПРИРОДИ

¹Інститут зоології ім. І.І. Шмальгаузена НАН України
²Запорізький національний університет

Консервативний шлях розвитку людства практично вичерпано. Основою охорони природи повинно стати раціональне природокористування. При вирішенні кожної конкретної природоохоронної проблеми необхідні власні особливі підходи та система заходів. Виникає необхідність докорінних змін світоглядних цінностей кожної людини.

Ключові слова: охорона природи, раціональне природокористування, ноосфера, екологія, екологічний світогляд.

И. А. Акимов¹, А. П. Корж²

¹Институт зоологии им. И.И. Шмальгаузена НАН Украины
²Запорожский национальный университет

ІЗМЕНЕНІЕ ЕКОЛОГІЧЕСКОЇ ПАРАДИГМИ КАК ПРЕДПОСЫЛКА ОХРАНЫ ПРИРОДЫ

Консервативный путь развития человечества практически исчерпан. Основой охраны природы должно стать рациональное природопользование. При решении каждой конкретной природоохранной проблемы необходимы свои особенные подходы и система мероприятий. Возникает необходимость коренных изменений мировоззренческих ценностей каждого человека.

Ключевые слова: охрана природы, рациональное природопользование, ноосфера, экология, экологическое мировоззрение.

I. A. Akimov¹, A. P. Korzh²

¹I. I. Schmalhausen Institute of Zoology of NAS of Ukraine
²Zaporizhya National University

THE CHANGE OF THE ECOLOGICAL PARADIGM AS A PRECONDITION OF THE ENVIRONMENTAL CONSERVATION

The conservative path of the humanity development has been largely exhausted. The rational use of the nature must become the basis of the environmental protection. The solution of the every specific problem of the nature protection needs special approaches and a system of measures. There is a need for fundamental change of the worldview values of each person.

Key words: conservation, environmental management, the noosphere, ecology, ecological outlook.

Століттями складалася філософська думка, що людина є царем природи і, як наслідок, формувалося прагматичне відношення до останньої. У суспільстві встановився суто споживацький спосіб існування – навіть вихід із економічної кризи пов'язується саме з підвищенням споживання, при чому абсолютно не враховується,

що ми вже давно живемо «в борг» у майбутніх поколінь. Зокрема, на думку Р. Риклефса (1979), всі ми відчуваємо, свідомо чи несвідомо, до якого глухого кута зайшли наші стосунки із середовищем. Паралельно з появою серйозних проблем погіршення стану оточуючого середовища, розвивалась і наукова думка щодо необхідності коеволюції людського суспільства з природою (напр. Моїсєєв, 1990), вершиною якої можна вважати ідею В. І. Вернадського про утворення Ноосфери.

Подібні погляди навіть пропонується розглядати в якості «ноосферно-коеволюційного» варіанту шляху досягнення стану стійкого розвитку. Але авторами цього погляду констатується відсутність пристосувань природи до руйнівної діяльності людини, через що можливість його реалізації піддається сумніву (Устойчивое..., 2011).

Згідно з сучасними підходами до розвитку Ноосфери, остання не вичерпується духовною складовою, а розум людини реалізує себе як мислячий та як діючий. На початку XXI століття спостерігається суттєвий вплив матеріальної сторони Ноосфери не лише на Біосферу, а й на саму людину – зараз життя демонструє не лише міць розуму, але і його хибність. Науково-технічний розвиток головним орієнтиром свого руху бере лише користь, залишаючи поза увагою істину, красу, добро (Літвінцева, 2003).

У той же час, слід розуміти, що проблеми співвідношення людини та оточуючого її середовища виникли не сьогодні й навіть не вчора. Так, зникнення великих ссавців (мамонт, печерні ведмідь, лев, гієна тощо) зараз вважається наслідком діяльності палеолітичних мисливців, утворення пустелі Сахара на місці колишньої савани – екологічним наслідком неолітичного скотарства (Воронцов, 1999). Таким чином, вся історія розвитку людства набуває вигляду боротьби протилежностей: людини як агресивного біологічного об'єкту та природи як агресивного середовища його існування. Тобто, розвиток людського суспільства просувається від однієї екологічної катастрофи до іншої, ще більш глобальної та всеохоплюючої.

Зараз одним із пріоритетних напрямків розвитку суспільства повинна стати його значна екологізація – відповідна зміна світогляду кожної людини з формуванням погляду на власну діяльність як на таку, що знаходиться у певній гармонії з природою. Особливої актуальності ця проблема набуває при реалізації основного права людини, визначеного Конституцією України (стаття 50) – права на безпечне для життя й здоров'я довкілля та відшкодування завданої порушенням цього права шкоди (Марушевський, 2001).

Нині майже скрізь можна почути, що в нас «погана екологія» – це свідчить про повну екологічну безграмотність самих широких верств населення від пенсіонерів до відповідальних осіб, які приймають доленосні рішення. На профанації навіть навчального процесу за фахом екологія неодноразово наголошував у своїх працях М. А. Голубець (Голубець, 2007а, 2007б та ін.): екологія, незалежно від епітету «сучасна» чи «майбутня», «загальна» чи «прикладна», «земна» чи «космічна», була і є розділом біології, тобто вченням про взаємовідносини живих істот та їх сукупностей між собою і середовищем існування, про структурно-функціональні властивості екологічних систем, історію їх формування тощо.

Однією з передумов формування споживачьких настроїв людини була гносеологічна основа всього природознавства (Плюсін, 1990). Найважливішим принципом побудови сучасної системи знань про природу стає принцип універсалізму останньої – це, як наслідок, передбачає універсальність і способів пізнання світу. Принцип універсалізму формує індуктивний метод – оскільки природа є універсальною, отримання знання про будь-який клас явищ можливе шляхом розширення знання про одного представника цього класу на весь клас явищ. Звідси випливає необхідність експерименталізму – сукупність повторних спостережень за певним об'єктом для більшої реалістичності уявлень про весь клас відповідних явищ. Завершальним компонентом механізмів пізнання можна вважати принцип редукціонізму – досліджувати компоненти складної системи для кращого розуміння функціонування останньої.

Описування та систематизація явищ природи, які спираються на означені наукові принципи, дозволили побудувати достатньо просту та зрозумілу картину світу, велику кількість феноменів якого змогли звести до кількох основних положень, що реалізуються через закони (Плюсін, 1990). Наслідком цих тенденцій можна вважати споживачький

настрій, накопичення аналітичних знань про природу та повну прагматичність існуючої освіти, враховуючи й екологічну, що ніяк не сприяє переборенню природоруйнівних настроїв сучасної людини – виникає необхідність в корінних змінах філософії та методології освіти в цілому (Долматова, 2003; Основи..., 2005).

За поглядами Г. Б. Марушевського (2001), у Новий час сформувалися дві тенденції ставлення до природи: утилітарний, споживацький підхід до експлуатації природи в житті та сентиментально-романтичне ставлення до природи в поезії й літературі – з останнім пов'язується поява й розвиток природоохоронного руху. Зрозуміло, що будь-які крайнощі ще ніколи не дозволяли вирішити проблему в принципі, тому слід шукати інших підходів до розвитку стосунків людського суспільства та природного середовища.

На наш погляд, саме сентиментально-романтична основа природоохоронної діяльності й зумовлює переважання в ній заборонних тенденцій – дуже часто заходи спрямовані на «призупинення часу» в сучасному розвитку певних біологічних систем. Так, однією з найболючіших сучасних проблем охорони природи є збереження біологічного різноманіття, чому присвячені Червоні Книжки та надзвичайна кількість угод, конвенцій тощо, ухвалених на самих вищих політичних рівнях. У той же час з'ясувалося, що просто створення заповідних територій – навіть великої їх кількості – не вирішує цієї проблеми (Сулей, 1989).

Що ж пропонується брати за основу пріоритетного розвитку в стосунках людини з Біосферою та формування Ноосфери? За деякими поглядами, найбільшими привілеями для людини є життя – для людства нічого не повинно бути більш важливим, більш значущим, більш дорогим, більш нерушимим ніж живе. Так, згідно А. Швейцера (1973), благоговіння перед життям є єдиним та вичерпним принципом морально гідної поведінки людини. Людина є моральною лише тоді, коли вона підпорядковується внутрішньому потягу допомагати будь-якому життю, якому може допомогти, та втримується від того, щоб заподіяти живому шкоду. Вона не питає, наскільки те чи інше життя заслуговує на її зусилля. Для неї священне життя як таке.

О. Леопольд (1983) вважає, що етика природи передбачає особисту відповідальність за здоров'я природи – надзвичайно складного, але цілісного організму. Згідно його поглядів, поверхнева, суперсучасна людина, що повністю втратила зв'язок з землею, вважає, наче вона точно знає, що важливо, а що ні. Але тільки справжній учений розуміє, що недоторкана дика природа надає визначеність і зміст людській діяльності.

Принцип святенності життя розглядається як необхідний для подальшого існування людства та збереження життя на Землі. Його також можна розглядати як певний підсумок гіркого досвіду, викликаного трагічністю світової історії, сповненої нескінченими війнами та кровопролиттям, як результат пошуку людей у передчутті можливої катастрофи (Долматова, 2003).

Подібний принцип святенності життя можна брати як основу для повсякденної етики пересічного громадянина в його життєвих вчинках. Але, згідно з поглядами А. Шопенгауера (1993), все існуюче живе лише одну мить і поспішає назустріч смерті. І в той же час, наче участь світу була іншою, – в кожную хвилину все знаходиться на своєму місці, все наявне, наче ніщо не вмирало й не вмирає. Природа не робить нічого непотрібного та нічого не розкидає – ця тенденція простежується й у цінності індивідууму. Чим більше придатний він до продовження роду, тим більші його життєві сили, і з втратою своєї цінності, з вичерпанням відтворювальної здатності закінчуються і його життєві сили.

Хоча важко погодитись із баченням Р. Докінзом (1993) природи у вигляді закривавлених пазурів та іклів, існування живих організмів у переважній більшості спирається на використання одне одним як поживного субстрату або полягає у конкуренції за певні ресурси. Саме на боротьбу за існування та неспроможність вижити всім організмам і спирається дія природного добору.

Г. Б. Марушевський (2008) пропонує об'єднати антропоцентричну та екологічну етику за допомогою принципу неруйнування-творення: «Чини так, щоб не зруйнувати все, створене до тебе, а за змоги й поліпшити його». Важко не погодитись з доречністю цього принципу, але й він є достатньо умовним та неоднозначним.

По-перше, майже ніколи не можна створити щось нове, не зруйнувавши старого – спрацьовує філософський закон заперечування заперечування. По-друге, весь час існування людства його діяльність була спрямована на розбудову суспільства, основним змістом чого було не руйнування, а поліпшення раніше створеного – лише зараз ми можемо освідчитись, що цей розвиток відбувався за рахунок руйнування природних екосистем. Найбільш яскравим прикладом руйнівної сили творчого процесу людства можна визнати сучасне місто. Його майже неможливо назвати екосистемою в загальному розумінні через відсутність основних властивостей останніх – здатності до саморегулювання та кругообігу речовин (Воронков, 1999).

Слід зазначити, що в природі взагалі відсутні мораль та етичні принципи, що не заважає їй розвиватись у повній гармонії. Можливо, що це пояснюється відмінністю тривалості існування і, відповідно, розвитку природи та суспільства: природні структури та взаємовідносини налаштовувалися мільйонами років, а людство існує лише кілька десятків тисячоліть.

Згідно з сучасними поглядами, популяції будь-яких організмів, споживаючи певні ресурси середовища, перетворюють останнє у несприятливий для свого ж існування бік. Це несприятливе перетворення докільля компенсується у більшості випадків діяльністю інших представників біогеоценозу, що надає можливість для подальшого існування організмів певного виду (Яхонтов, 1969; ін. роботи). Таким чином, основою існування природних екосистем виступає не «безвідходність» їх компонентів, яка в принципі є неможливою, а наявність кругообігу речовин – відходи одних організмів виступають ресурсами для інших і навпаки.

Ми нарешті повинні зрозуміти, що проблема існування людства ґрунтується не на протиріччі з оточуючим його середовищем, а закладена специфікою людини як біологічного об'єкту. Проблеми ресурсів та відходів, які зараз виступають для людства в якості вирішальних для його подальшого розвитку, не є суто людськими – ці самі проблеми повинні вирішувати всі живі організми. Так само – людина не може не впливати на Біосферу, як і всі інші організми, тому ідеї про невтручання в природні процеси є не що інше як популізм.

Основою екологізації сучасного суспільства повинен стати новий спосіб мислення, який дозволить побачити реальне становище та місце людини в Біосфері. Особливого значення при цьому набуває розуміння вичерпності будь-яких природних ресурсів через обмеженість Землі як космічного тіла. Тому постає необхідність визначення ємності середовища, якої ми не повинні перевищувати, або ж відшукувати шляхи її розширення.

Якщо стара екологічна парадигма спирається на антропоцентричний світогляд, то в основі глибокої екології, запропонованої Арне Наессом, полягають екоцентричні цінності. Цей світогляд визнає вихідну цінність будь-якого життя, а не лише людського суспільства (Капра, 2003).

За поглядами Ю. М. Плюсіна (1990), в біології неможливе однозначне пояснення будь-яких подій. Незважаючи на прагнення об'єктивності досліджень, відбувається зближення біології з гуманітарними науками. Однією з найважливіших ознак останнього є уявлення про таку складність біологічних об'єктів, при якій повне описування структури та функцій окремих підсистем, як і системи в цілому неможливе.

На сьогоднішньому етапі еволюції нашого суспільства сталий розвиток є неможливим як такий, що зумовлюється порушенням гармонії відносин людини та природи. Зберігати подібний дисбаланс є не лише безглуздом, але й небезпечним. Наслідки подібного консерватизму можуть бути непередбачуваними – відома значна кількість прикладів, коли порушені природні системи не могли самостійно впоратися з відновленням гомеостазу, призводячи до екологічних катаклізмів.

Тому на сьогодні актуальним питанням повинно стати вирішення проблеми відновлення гармонійності стосунків людства й природного середовища. Тільки після цього можна піднімати питання про перехід до збереження подібного стану. Сталий розвиток, який передбачатиме зміну людських формацій при збереженні сталості гармонійності стосунків системи «людське суспільство – природа» може вважатися абсолютно відповідним природним процесам.

Ми повинні зрозуміти, що Земля постійно розвивається незалежно від наявності людини й зберегти те, чого вже не існує, неможливо, так само як неможливо й призупинити еволюцію. Біосфери, як і біогеоценозів, без втручання людини вже не існує – тому головним стає не просто збереження будь-чого ще наявного, а гармонійний подальший розвиток стосунків людства та природи.

Однією з основ для подібного розвитку повинно стати відмовлення від універсалізму – для вирішення кожної біологічної проблеми потрібні свої унікальні підходи та системи заходів. Основою охорони природи в цьому випадку повинно стати раціональне природокористування: проблем, що не мають вирішення, не існує – може не вистачати грошей, або бажання (Сулей, 1989). Тому актуальним залишається постановка питання про моральні та етичні принципи осіб, які відповідають за визначення меж раціональності природокористування. Подібне може стати можливим лише у випадку зміни системи мислення практично всіх верств населення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Воронков Н. А.** Экология общая, социальная, прикладная / Н. А. Воронков – М. : Агар, 1999. – 424 с.
- Воронцов Н. Н.** Развитие эволюционных идей / Н. Н. Воронцов – М. : Прогресс-Традиция, АБФ, 1999. – 640 с.
- Голубець М. А.** Середовищезнавство – перспективний розділ науки / М. А. Голубець // Вісник НАН України. – 2007а. – № 8. – С. 3-13.
- Голубець М. А.** Фундаментально про екологію, середовищезнавство, охорону природи, охорону довкілля та геосистемологію / М. А. Голубець, П. С. Гнатів // Екологія та ноосферологія. – 2007б. – Т. 18, № 1-2. – С. 7-15.
- Докинз Р.** Эгоистичный ген / Р. Докинз; пер. с англ. Н. О. Фоминой – М. : Мир, 1993. – 318 с.
- Долматова Н. В.** Принцип священности жизни и экологическое образование / Н. В. Долматова, Г. А. Джумок, Л. М. Захарчук, В. М. Таланов // Творческое наследие В. И. Вернадского и современность (Вернадские чтения) / Под ред. Л. О. Алексеевой. – Донецк : ДонНТУ, 2003. – С. 51-53.
- Жизнеспособность** популяций / Под ред. М. Сулея; Пер. с англ. О. М. Лапшина, В. Н. Михеева, М. А. Снеткова под ред. А. В. Яблокова. – М. : Мир, 1989. – 224 с.
- Леопольд О.** Календарь песчаного графства / О. Леопольд; пер. с англ. И. Г. Гуровой под ред. А. Г. Банникова – М. : Мир, 1983. – 216 с.
- Литвинцева А. В.** Пространство ноосферы и дух коэволюции / А. В. Литвинцева // Творческое наследие В. И. Вернадского и современность (Вернадские чтения) / Под ред. Л. О. Алексеевой. – Донецк : ДонНТУ, 2003. – С. 13-15.
- Капра Ф.** Паутина жизни / Ф. Капра. – К. : София, М. : ИД «София», 2003. – 336 с.
- Марушевський Г. Б.** Базові принципи екологічної етики: методологічний аналіз / Г. Б. Марушевський / Автореферат дис. на здобуття ... к. ф. н. – К., 2001. – 20 с.
- Марушевський Г. Б.** Етика збалансованого розвитку / Г. Б. Марушевський – К. : Центр екологічної освіти та інформації, 2008. – 440 с.
- Моисеев Н. Н.** Человек и ноосфера / Н. Н. Моисеев – М. : Молодая гвардия, 1990. – 351 с.
- Основи екології.** Екологічна економіка та управління природокористуванням: Підручник / За заг. ред. Л. Г. Мельника, М. К. Шапочки. – Суми : Університетська книга, 2005. – 759 с.
- Плюснин Ю. М.** Проблема биосоциальной эволюции / Ю. М. Плюснин – Новосибирск : Наука, 1990. – 240 с.
- Риклефс Р.** Основы общей экологии / Р. Риклефс; пер. с англ. Н. О. Фоминой под ред. Н. Н. Каргашова. – М. : Мир, 1979. – 424 с.
- Устойчивое,** ноосферное и глобальное развития: сценарии и пути достижения / Г. П. Краснощеков, Г. С. Розенберг, Д. Б. Гелашвили, Н. С. Томиловская // Известия Самарского центра РАН, 2011. – Т. 13, № 1. – С. 9-15.
- Швейцер А.** Культура и этика / А. Швейцер; перевод с немецкого Н. А. Захарченко и Г. В. Колшанского под общ. ред. В. А. Карпушина. – М. : Прогресс, 1973. – 433 с.
- Шопенгауэр А.** Избранные произведения / А. Шопенгауэр; сост. И. С. Нарский – М. : Просвещение, 1993. – 479 с.
- Яхонтов В. В.** Экология насекомых / В. В. Яхонтов. – М. : Высшая школа, 1969. – 200 с.

Надійшла до редколегії 17.01.12